

บทที่ 1

บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโครงการหลวงเมื่อปี พ.ศ. 2512 โดยมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเขา ลดการปลูกฝิ่น และฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชดำริในการพัฒนาพื้นที่สูง ความเป็นว่า “เรื่องที่จะช่วยชาวเขาและโครงการชาวเขานั้น มีประโยชน์โดยตรงกับชาวเขา เพื่อจะส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวเขามีความเป็นอยู่ดีขึ้น สามารถที่จะเพาะปลูกสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นรายได้ของเขาเอง ที่มีโครงการนี้ จุดประสงค์อย่างหนึ่งก็คือ มนุษยธรรม หมายถึง ให้ผู้ที่อยู่ในถิ่นทุรกันดาร สามารถที่จะมีความรู้และพุงตัว มีความเจริญก้าวหน้าได้ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นเรื่องช่วยในทางที่ทุกคนเห็นว่าควรจะช่วยเพราะเป็นปัญหาใหญ่ คือ ปัญหาเรื่องยาเสพติด ถ้าสามารถช่วยชาวเขาปลูกพืชที่เป็นประโยชน์บ้างเขาจะเลิกปลูกยาเสพติด คือ ฝิ่น ทำให้นโยบายการระงับการปราบปรามการปลูกฝิ่นและการค้าฝิ่นได้ผลดี อันนี้ก็เป็นผลอย่างหนึ่ง ผลอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญมากก็คือ ชาวเขา ตามที่รู้เป็นผู้ที่ทำการเพาะปลูกโดยวิธีที่ไม่ถูกต้อง ถ้าพวกเราทุกคนไปช่วยชาวเขา ก็เท่ากับช่วยบ้านเมืองให้มีความดี ความอยู่ดีกินดี และปลอดภัยได้อีกทั่วประเทศ เพราะถ้าสามารถทำโครงการนี้ได้สำเร็จ ให้เขาอยู่เป็นหลักเป็นแหล่ง สามารถที่จะมีความอยู่ดีกินดีพอสมควร และสนับสนุนนโยบายที่จะรักษาป่าไม้ รักษาดินให้เป็นประโยชน์ต่อไป ประโยชน์อันนี้จะยั่งยืนมาก”

จากผลการดำเนินงานตลอดระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา มูลนิธิโครงการหลวงได้พัฒนาชุมชนชาวเขามานานในพื้นที่สูงในพื้นที่ 5 จังหวัดภาคเหนือตอนบน รวมทั้งหมด 38 แห่ง จำนวน 298 หมู่บ้าน โดยอาศัยองค์ความรู้จากงานวิจัยถ่ายทอดไปยังประชากรชาวเขากลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ องค์ความรู้ด้านการปลูกพืชผัก ไม้ผล พืชไร่ และเลี้ยงสัตว์ ภายใต้ระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ ทำให้การปลูกฝิ่นหมดไป ชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น และมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าไม้ ทำให้อัตราการตัดไม้ทำลายป่าลดลง เกิดการเรียนรู้และขยายผลไปยังพื้นที่สูงอื่นๆ ของประเทศ รวมถึงการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับนานาประเทศ แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันโครงสร้างของครอบครัวและชุมชนบนพื้นที่สูงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตดั้งเดิม เนื่องจากสังคมบนพื้นที่สูงเปิดสู่โลกภายนอกมากขึ้น มีการอพยพแรงงานไปสู่เมือง ทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ และป่าไม้มีแนวโน้มเสื่อมโทรมลงอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ซึ่งได้รับแรงกดดันจากการบุกรุกทำลายเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทางการเกษตรและพื้นที่ใช้สอยอื่นๆ ทั้งจากชุมชนเองและบุคคลภายนอก รวมถึงการดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรแบบเข้มข้นโดยขาดมาตรการอนุรักษ์และน้ำที่ดีพอและทั่วถึง ส่งผลให้ระบบนิเวศป่าไมบบนพื้นที่สูงขาดความสมดุล ความหลากหลายทางชีวภาพและศักยภาพในการให้บริการ (ecosystem services) ลดลง เช่น ระบบนิเวศพื้นที่สูงในหลายบริเวณมีศักยภาพในการให้ปริมาณควบคุมคุณภาพและช่วงเวลาการไหลของน้ำท่าลดลง ทำให้เกิดสภาวะน้ำท่วม ภัยแล้ง รวมทั้งการปนเปื้อนของตะกอนและสารพิษในแหล่งน้ำ เป็นต้น จากสถานการณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงดังกล่าว ประกอบกับความหลากหลายของสภาพพื้นที่และสภาพภูมิสังคมบนพื้นที่สูงบริเวณต่างๆ ทำให้การดำเนินงานเพื่อพัฒนาพื้นที่สูงในปัจจุบันทวีความยากมากขึ้นตามไปด้วย ดังนั้น เพื่อส่งเสริมให้พื้นที่โครงการหลวงเป็นแหล่งเรียนรู้ในการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม

และสิ่งแวดล้อม ให้กับพื้นที่สูงอื่นๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงได้นำแนวคิดการพัฒนา "ต้นแบบการพัฒนาพื้นที่สูง" ที่มีความเหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคมในระดับชุมชนมาใช้เป็นหลักในการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ผ่านการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การทดสอบกิจกรรม และการถอดบทเรียน เพื่อพัฒนาแนวทางการพัฒนาพื้นที่สูงที่มีความชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ซึ่งสามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในชุมชนพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีลักษณะภูมิสังคมคล้ายคลึงกันได้ อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีหลักการดำเนินงานที่สำคัญของโครงการวิจัย ดังนี้

1. เป้าหมายรวมของการดำเนินงานเป็นไปตามหลักการดำเนินงานของโครงการหลวง ตามแนวพระราชดำรัสที่พระราชทานเมื่อ พ.ศ.2517 โดยอาศัยการสังเคราะห์องค์ความรู้ทางวิชาการที่เหมาะสม

2. อาศัยหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นวิธีการที่ทำให้การดำรงชีวิตของคนและชุมชนมีความพอเหมาะพอสมกับธรรมชาติบนพื้นที่สูง สามารถรองรับการเปลี่ยนแปลงของโลกในด้านต่างๆ โดยสร้างความตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างชุมชนที่มีความน่าอยู่และมีความสุข (homeland) ในการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ

3. อาศัยแนวพระราชดำริโครงการธนาคารอาหารชุมชน (food bank) เพื่อให้ชุมชนได้มีโอกาสฟื้นฟูและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่น โดยเฉพาะเพื่อเป็นปัจจัยต่อการดำรงชีวิตและปัจจัยกายภาพของระบบเกษตรต่างๆ ซึ่งจะทำให้เกิดระบบการหมุนเวียนของธาตุอาหาร (nutrient cycle) ในระดับชุมชน และกระบวนการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. อาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ในพื้นที่โครงการหลวงถือว่ามีความพร้อมอยู่มากในด้านกระบวนการขับเคลื่อนและปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต เกิดกระบวนการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เหมาะสมควบคู่ไปกับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาชุมชนให้เกิดความเจริญอย่างสมดุลของระบบทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

จากการดำเนินงานของโครงการวิจัยตั้งแต่ปีงบประมาณ พ.ศ. 2555-2556 ที่ผ่านมา สามารถแบ่งภูมิสังคมบนพื้นที่สูงออกเป็น 3 รูปแบบหลัก ได้แก่ ชุมชนป่าเมือง ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก และชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น โดยมีลักษณะของแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ดังนี้

ชุมชนป่าเมือง ถือได้ว่าเป็นชุมชนบนพื้นที่สูงที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของชุมชนที่โดดเด่น และมีการกระจายตัวทั่วไปบนพื้นที่สูงทางภาคเหนือของประเทศไทย เช่น ชุมชนในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมือง ตีนตอก ม่อนเงาะ ห้วยน้ำริน และห้วยโป่ง รวมทั้งในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงปางมะโอ ป่าแป้ว วาวี และโหล่งขอด เป็นต้น

ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก โดยเฉพาะการทำนาขั้นบันไดตามไหล่เขา ซึ่งศูนย์พัฒนาโครงการหลวงในกลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่ล่าน้อย ห้วยส้มป่อย หุ่นหลวง อินทนนท์ รวมทั้งการทำนาในพื้นที่ราบ เช่น หุ่นจริง ห้วยเสี้ยว และ แม่ทาเหนือ เป็นต้น สำหรับในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงในกลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่มะลอ ผาแตก และ สบโขง เป็นต้น

ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่เคยยังชีพด้วยการปลูกฝิ่น ปัจจุบันหันมาปลูกพืชผักเมืองหนาว ทำไร่ข้าวโพด และปลูกไม้ผลเศรษฐกิจ เพื่อส่งสู่ตลาด ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงใน

กลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่แะ ปิงค่า ม่อนเงาะ แม่โถ อินทนนท์ ขุนวาง หนองหอย อ่างช้าง รวมทั้งในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงดอยปุย แม่สลอง ปากกล้วย ปางหินฝน ขุนสถาน และบ่อเกลือ เป็นต้น

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาและพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน

2.2 เพื่อศึกษาเกณฑ์การพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน

2.3 เพื่อศึกษาและพัฒนากระบวนการกลุ่มในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

3. ขอบเขตโครงการวิจัย

สามารถแสดงขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน ดังแสดงในตารางที่ 3

ตารางที่ 3 ขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

กิจกรรม	ตัวชี้วัดผลผลิต	ป่าเมี่ยง	นาข้าว	ฝิ่น
1. การศึกษาและพัฒนาระบบฐานข้อมูลเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สำหรับใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สามารถอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน	ระบบฐานข้อมูลเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนต้นแบบโครงการหลวง 1 ระบบ			
1.1 สำรวจ รวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ศึกษา เพื่อกำหนดคุณลักษณะและเกณฑ์ตัวชี้วัดของชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สามารถอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
1.2 ออกแบบและพัฒนาระบบฐานข้อมูลเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่มีประสิทธิภาพ และง่ายต่อการใช้งาน โดยอาศัยเทคโนโลยีที่เหมาะสม		1 ระบบ		
1.3 รวบรวมและนำเข้าข้อมูลด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนต้นแบบ เพื่อทดสอบและปรับปรุงระบบฐานข้อมูลให้มีความถูกต้องและมีประสิทธิภาพในการใช้งานมากที่สุด		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2. การศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงภูมิสังคมแบบป่าเมี่ยง โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน	แผนบูรณาการกิจกรรมการปฏิบัติงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สอดคล้องและเหมาะสม 3 สภาพภูมิสังคม			
2.1 จัดประชุมร่วมกับชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อทบทวนแผนการดำเนินงานวิจัยและพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง ซึ่งได้วางกรอบการดำเนินงานร่วมกันไว้ในปีงบประมาณ พ.ศ.2556		1 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2 การศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชน				

กิจกรรม	ตัวชี้วัดผลผลิต	ป่าเมี่ยง	นาข้าว	ฝิ่น
ต้นแบบโครงการหลวง				
2.2.1 การศึกษาและพัฒนารูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินที่มีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ รวมทั้งถูกต้องตามหลักการอนุรักษ์ดินและน้ำของชุมชน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2.2 การศึกษาและพัฒนาต้นแบบการฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้รอบเขตชุมชน (Buffer zone) โดยกระบวนการมีส่วนร่วม		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2.3 การศึกษาและพัฒนากระบวนการอนุรักษ์และฟื้นฟูแหล่งอาหาร (Food Bank) และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2.4 การศึกษาและพัฒนากระบวนการฟื้นฟูและการสร้างมูลค่าเพิ่มจากพืชสมุนไพรและยาพื้นบ้าน		1 ชุมชน	-	-
2.2.5 การศึกษาและพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำหรับชุมชนบนพื้นที่สูง		1 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2.6 การศึกษาและพัฒนาแนวทางการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์สูงสุด (Zero Waste) ของชุมชนต้นแบบแต่ละภูมิภาค		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
2.2.7 การศึกษาและพัฒนามาตรการเศรษฐกิจศาสตร์เพื่อสร้างแรงจูงใจในการอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำบนพื้นที่สูง		1 ชุมชน	-	-
3. การศึกษาและพัฒนากระบวนการขับเคลื่อนให้เกิดการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สามารถอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน	รูปแบบกระบวนการขับเคลื่อนชุมชนให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง 3 สภาพภูมิสังคม			
3.1 การศึกษาและพัฒนากระบวนการกลุ่มในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน

กิจกรรม	ตัวชี้วัดผลผลิต	ป่าเมี่ยง	นาข้าว	ฝิ่น
3.2 การจัดอบรมและศึกษาดูงานด้านการใช้ประโยชน์และการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมกับชุมชน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
3.3 การจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมให้ชุมชนตระหนักถึงความสำคัญของกระบวนการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มีความเหมาะสมและสอดคล้องกับแต่ละภูมิสังคม โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง (เตรียมพื้นที่ปลูก เตรียมกล้าไม้ ปลูกต้นไม้ และดูแล การจัดทำแนวกันไฟรอบป่าชุมชน ฯลฯ)		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
3.4 จัดสัมมนาเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้แนวทางปฏิบัติที่ดีในการบริหารจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระหว่างชุมชน ร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง		1 ครั้ง		
3.5 สรุปบทเรียนกระบวนการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สามารถทำให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน
4. การติดตามประเมินผลและสรุปผลการดำเนินโครงการวิจัย				
4.1 จัดประชุมเพื่อติดตามผลการดำเนินงานของโครงการวิจัย	รายงานการติดตามความก้าวหน้าผลการดำเนินงานของโครงการวิจัย	3 ครั้ง		
4.2 จัดประชุมเพื่อสรุปผลการดำเนินงาน ปัญหา ข้อเสนอแนะ และแนวทางในการดำเนินงานในระยะต่อไป		2 ชุมชน	2 ชุมชน	1 ชุมชน